

A reformáció öröksége

Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek

A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének
kiadványsorozata

A sorozatot szerkeszti
Buzogány Dezső

A reformáció öröksége

Egyháztörténeti tanulmányok

A kötetet szerkesztette és lektorálta
Kolumbán Vilmos József

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Kolozsvár, 2018

Megjelent a

Megvalósult
a Magyar Kormány
támogatásával

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKARSÁG

BETHLEN GÁBOR
Alap

a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet

és az Erdélyi Református Egyházkerület
támogatásával

Borítóterv: Tipotéka

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

A reformáció öröksége / szerkesztette: Kolumbán Vilmos József. - Cluj-

Napoca : Editura Institutului Teologic Protestant din Cluj-Napoca, 2018

Index

ISBN 978-606-93498-8-5

I. Kolumbán Vilmos, József (ed.)

2

.

Tofeus Mihály (1624–1684) kolligátumkötete a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban

Bevezetés¹

Tofeus Mihály erdélyi református püspök könyvtárának rekonstrukciója, feldolgozása jelenleg folyamatban van. Halála után könyveiről jegyzék készült, a köteteket aukcióra is bocsáthatták. Könyveinek fennmaradt részét ma erdélyi és magyarországi könyvtárak őrzik. Korának egyik legnagyobb lelkészi könyvtárát birtokolta. Köteteiben nagyon sok lapszéli bejegyzést hagyott hátra, amelyekből képet kaphatunk olvasmányműveltségéről és teológiai jártasságáról. Jelen tanulmányban a nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban található kolligátumkötetét mutatjuk be.

Tofeus Mihály

Székelyhídi Tofeus Mihály² 1624. szeptember 29-én látta meg a napvilágot, és életének első éveit Székelyhídon töltötte. Itt kezdte meg elemi tanulmányait,

---

* Gordán Edina (Szatmárnémeti, 1989). Tanulmányait a szatmárnémeti Kölcsey Ferenc Főgimnáziumban végezte. 2011-ben végzett a Babeş–Bolyai Tudományegyetem könyvtár- és információtudomány szakán. A 2010–2011 tanévben tanulmányait Erasmus-ösztöndíj keretén belül a Szegedi Tudományegyetem régi könyves szakirányán folytatta. 2013-ban végzett a Babeş–Bolyai Tudományegyetem a kulturális örökség kutatása és hasznosítása magiszteri képzésén. 2014-től a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem, civilizáció, kultúra doktori iskola hallgatója. Kutatási területe a dési ferences könyvtár és a nagyenyedi Bethlen-kollégium nagy-könyvtárának története. Könyvtárosként dolgozott a Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában és a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem kolozsvári karán. 2013 októberétől a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban dolgozik.

¹ Külön köszönet dr. Oláh Róbertnek és dr. Ősz Sándor Elődnek, akik mindvégig segítségemre voltak a tanulmány megírása során.

² Életéről, a 17. században betöltött szerepéről és irodalmi munkásságáról lásd bővebben: Herepei János: Tofeus Mihály (1650–51). In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. II. Apáczai és kortársai. Herepei János cikkei.* Budapest–Szeged 1966, 75–82.; Koncz

amit később Nagyváradon folytatott.³ Külföldi tanulmányútját a franekeri egyetemen kezdte meg 1646-ban,⁴ majd egy év múlva Utrechtben folytatta.⁵ Rövid harderwijki tartózkodása után Leidenbe ment, ahol 1649-ben teológiai doktori fokozatot szerzett.⁶ Benkő Ferenc tudósítása szerint 1796-ban doktori oklevelét a Nagyenyedi Református Kollégium nagykönyvtára őrizte.⁷ Az 1849-es szomorú események során elpusztult, vagy máig lappang valahol, de a könyvtár jelenlegi állományában nem található meg. Egyik könyves bejegyzése szerint Leiden előtt Londonban is megfordult.⁸ Hazatérve először Nagyváradon vállalt tanári állást, majd a Sárospataki Református Kollégiumban tanított. 1653-tól a bodrogkeresztúri református gyülekezet lelkésze volt, majd Diószegen és Szatmáron folytatta lelképásztori munkáját. 1665-ben elfogadta I. Apafi Mihály meghívását, és a fejedelem udvari papja lett. 1679-ben megválasztották az Erdélyi Református Egyház püspökének. Gyulafehérváron hunyt el 1684. október 23-án.⁹

Halála után könyvtáráról jegyzék készült, amelyet Técsi János másolt le 1697-ben Utrechtben. Ez utóbbit másolta le Koncz József, és jelent meg az *Adattár* 16/3. kötetében. Könyvjegyzékén 351 tétel szerepel, de valószínű, hogy

---

József: *Tofeus Mihály erdélyi ev. ref. püspök élete*. Kolozsvár 1893. (Különlenyomat a Protestáns Közlönyből); Kurta József: *Tofeus Mihály (1624–1684)*. In: *Református Szemle* 104, (2011/6), 651–658.; Albert András: *Tofeus Mihály (1624–1684) református püspök szerepe a 17. századi erdélyi protestantizmusban*. In: Albert András: *Az erdélyi református egyház a 17–18. században*. Budapest 2009, 15–23.; Albert András: *Tofeus Mihály (1624–1684) református püspök szerepe a XVII. századi erdélyi protestantizmusban*. In: S. Lackovits Emőke – Szőcsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7. konferencia Sepsiszentgyörgyön 2005. szeptember. I. Sepsiszentgyörgy–Veszprém 2007*, 239–250.; Kathona Géza: *Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban*. Varjas Béla (szerk.): *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987, 401–425.; Bod Péter: *Magyar Athenas*. Nagyszeben 1766, 294.

³ Kathona Géza: i. m. 401.

⁴ Hellebrant Árpád: *A franekeri egyetemen tanult magyarok*. In: *Történelmi Tár* 1886, 607.

⁵ Segesváry Lajos: *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636–1836*. Debrecen 1935, 16.

⁶ Zoványi Jenő: *A harderwijki egyetem magyarországi hallgatói*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1. (1891/4), 433.; Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged 1992, 1972.

⁷ Benkő Ferenc: *Parnassusi időtöltés. 1796. Hetedik darab. Enyedi ritkaságok*. Hochmeister Márton, Kolozsvár 1800, 37.

⁸ Gömöri György: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789 = Hungarian Students in England and Scotland 1526–1789*. Budapest 2005, 246.

⁹ Herepei János: i. m. 80–82.

ennél nagyobb könyvtárral rendelkezhetett.¹⁰ A korban az egyik legnagyobb lelkeszi könyvtárnak számított. Végrendeletében meghagyta, hogy amennyiben könyveit együtt adják el, a befolyt összeget felesége és gyerekei kapják meg.¹¹ Könyvei halála után szétszóródtak, így nagy valószínűséggel értékesítették azt. Mivel könyvjegyzékét Utrechtben másolták le, így az a felvetés is napvilágot látott, hogy a család Németalföldön kívánta eladni a könyveket.¹² Könyvtárának autopszia alapján azonosított kötetei azonban ma is a Kárpát-medence különböző könyvtárait gyarapítják, túlnyomó részt az erdélyieket. Különböző gyűjteményekben ma 41 kötetet ismerünk Tofeus egykori könyvtárából. Könyvtárának szakszerű elemzését Oláh Róbert végezte el doktori értekezésében.¹³

Tofeus Mihály könyvei könnyen azonosíthatóak. A címlapon neve mellett feljegyezte jelmondatát is: *Per convitia et laudes*. Magyar fordításban ez így hangzik: „Gyalázatban és dicsőségben.” (2Kor 6,8)

Tofeus Mihály kolligátumkötet

A kolligátumkötet első része a pszeudo-Hégészipposz munkáját tartalmazza. Josephus Flavius *A zsidó háború* című munkáját fordította latinra és dolgozta át, amely Ambrosius magyarázataival együtt került nyomtatásba 1544-ben Kölnben. Tofeus a kötet tartalmára vonatkozó megjegyzései mellett kétségbe vonta, hogy a szöveg Hégészipposz idején keletkezett (Kr. u. 2. sz.), ehelyett Konstantin uralkodását követő időszakra datálta. A történészek ma a 4. századra kelteznek. Ezt követi az *Ecclesiasticae historiae auctores* című Frobenius-féle gyűjteményes kiadás, ami Euszebiosz, Rufinus, Szókratész Szkholasztikosz, Theodorétosz, Hermiasz Szozomenosz és Evagriosz Szkholasztikosz Scholastikos műveit tartalmazza Wolfgang Musculus és Joachim Camerarius fordításában. A kolligátumkötet utolsó részét képezi Erasmus latin Újszövetség-fordításához készült *Annotationes* harmadik, 1522-es bázeli kiadása, amelyben Rotterdami Erasmus a görög és latin bibliai szövegeken végzett javításait vette védelmébe. Tofeus számos lapszéli jegyzettel látta el a művet, több esetben is hivatkozott az *Annotationes* egyes oldal-

---

¹⁰ Monok István – Németh Noémi – Varga András: *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757*. Szeged 1994, 89–97.

¹¹ Koncz József: *i. m.* 61.

¹² Monok István – Németh Noémi – Varga András: *i. m.* 97.

¹³ Oláh Róbert: *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály református lelkeszek könyves műveltsége*. Doktori (PhD) dolgozat. Debreceni Egyetem, BTK Irodalomtudományok Doktori Iskola, Debrecen 2016.

számaira. A kötetben számos lapszéli jegyzet olvasható Tofeus tollából, amelyek főleg a tartalommal voltak kapcsolatosak. Kiemelte a számára fontos részeket, és néhol polemikus élel válaszolt is a szerzőknek.

A könyv útja nyomon követhető a kötetéstől egészen napjainkig. A kolligátumkötet első tulajdonosa, akinek köszönhetően a három mű egy kötetben kapott helyet az M C P supralibrosszal jelölte magát. Ősz Sándor Előd azonosítása nyomán ez nagy valószínűséggel Paksi Cormaeus Mihályt (? – 1585) takarja. Paksi tanulmányait Tolnában kezdte meg, majd Szikszai Fabricius Balázs tanítványa lett Kolozsváron. Peregrinációját 1566. május 20-án kezdte meg Wittenbergben. Később többször megfordult Genfben, Heidelbergben, Frankfurt am Mainban, Zürichben, Krakkóban, Párizsban és Padovában is. 1571-ben vásárolta a könyveket, és köttette be a supralibros szerint. A kötetés évében Strasbourgban és Heidelbergben is megfordult. Strasbourgban vásárolhatta a könyveket, amely ekkor humanista központ volt, és a művek tartalma szerint is ide sorolható. A könyvkötés további vizsgálata igazolhatja ezt a feltevést. 1576-ban tért haza. Először Sárospatakon volt lektor, majd mestere, Szikszai Fabricius Balázs halála után rektor ugyanott. Ezt követően Egerben és Szepsiben volt lelkész. Kortársai szerint hat nyelven beszélt, és korának egyik legműveltebb embere volt. Részt vehetett a Vizsolyi Biblia fordítási munkálataiban.¹⁴ Egykori könyvtárából további egy kötet ismeretes, amelyet 1568-ban vásárolt Wittenbergben, és jelenleg a marosvásárhelyi Teleki Tékában található.¹⁵ Könyvtáráról nem maradt fenn könyvjegyzék, de feltételezhetjük, hogy tíz éven át tartó peregrinációja során számos könyvet vásárolt, amelyekkel tovább gyarapíthatta humanista és teológiai ismereteit.

A kötet később Orosztoni István tulajdonába került, aki 1608-ban rendíthetetlen barátsága és nagyrabecsülése jeleként (érkeserűi, Susalith) Horváth Péternek ajándékozta. Orosztoni Istvánról kevés információnk van, de azonos lehet a Bocskai István végrendeletében szereplő személlyel, akire háromszáz forintot hagyott. Horváth Péternek és vejének, Fráter Istvánnak is tartozott Bocskai, aki végrendeletében meghagyta, hogy fizessék vissza adósságát.¹⁶ Fráter István Bocskai

---

¹⁴ Szabó András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*. Balassi Kiadó, Budapest 2017, 207–208.

¹⁵ Bonfini, Antonio: *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia*. Ex officina Oporiniana, Basilae 1568. (Jelzete: Teleki–Bolyai Könyvtár T f 1040 b); Spielmann–Sebestyén Mihály et alii (szerk.): *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum Bibliothecae Teleki–Bolyai. Novum Forum Siculorum*. Lyra, Marosvásárhely 2001, B 225.

¹⁶ Bocskai István: *Téstemomi rendelése*. Magvető, Budapest 1986, 21.

kai István várkapitánya volt Szentjobbon 1605-ig, majd a rá következő évben már Bocskai titkára volt.¹⁷ Mindhárman Bocskai István köréhez tartoztak, és így kerülhettek kapcsolatba. Szükséges bővebben szólni Horváth Péterről és családjáról, mert szorosan kapcsolódnak az Érkeserői Református Egyházközséghez és a könyv további sorsához. Horváth Péter és Sulyok Petronella házasságából két lány született, Fráter Istvánné Ilona és Pethő Mihályné Zsófia.¹⁸ Utóbbi Ország Borbálával közösen egy ezüstitányért adományozott az Érkeserői Református Egyházközségnek, illetve 15 köből földet hagyott a gyülekezetre.¹⁹ 1609-ban hunyhatott el édesapjuk, Horváth Péter, mert Csengerben némi arany- és ezüsttárgyon, illetve egyéb ingóságokon osztottak meg. Fiúörökös nem lévén az érkeserői Susalith Horváth család fiúágon kihalt. Horváth Péter könyvtára lányához, Ilonához kerülhetett. Fia, (bélmezei) Fráter Pál²⁰ 1633-ban az érkeserői esperesi vizitáció alkalmából Debreczeni Gergely érmelléki esperesnek²¹ (1633–1646) ajándékozta a könyvet. Az előtábla belső oldalán szereplő bejegyzés megörökíti az adományozást és felsorolja azon lelkészek nevét, akik részt vettek az

---

¹⁷ Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal* IV. Kiadja Ráth Mór, Pest 1858, 258.

¹⁸ Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal* V. Kiadja Ráth Mór, Pest 1859, 160.

¹⁹ Emödi András (közread. és mutatók): *Az Érmelléki Traktus egyházközségeinek 1823–1826 között összeállított históriája*. (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani XXI.) Debrecen 2018, 127. (Külön köszönet Szabadi Istvánnak és Emödi Andrásnak, hogy felhívták rá a figyelmem, és a rendelkezésemre bocsátották a megjelenés előtt álló kiadványt.)

²⁰ Szülei Fráter István erdélyi ítélőmester és (érkeserői Susalith) Horváth Ilona voltak. Fráter Pál I. Rákóczi György és Kemény János alatt is többször harcolt. Veres Mihály Kemény Jánossal együtt megvádolta, hogy I. Rákóczi György fejedelem ellensége és Bethlen István híve. Emiatt a váradi várba zárták, és a csételeki, valamint a bélmezei apai örökségét elkobozták. Innen írta epekedő, verses leveleit feleségének. A nemesség támogatását élvezte, így sikerült megszöknie. A fejedelem nem adta vissza birtokait. II. Rákóczi György a hajdúk kapitányává tette, és 1654-ben új adományként, a fiúágra szabályozva visszaadta neki bélmezei birtokait. Felesége Barcsay Anna volt, akitől két fia született. (II.) György és (II.) István. 1658-ban hunyt el. Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal* V. 258–260.; Móricz Béla: *Két XVII. századi erdélyi énekszerző életrajzához* (Fráter Pál, Fráter István). In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 79 (1975/4) 461.; Zsák J. Adolf: *Bélmezei Fráter Pál verse feleségéhez 1660 körül*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 11 (1901/1) 66–67.

²¹ 1633-ban Bihardiószegen volt lelkész, és ugyanezen évben a tasnádi generális zsinaton nevezték ki esperesnek. Az ő idejében került az egyházközséghez egy nagyobb úrasztali ezüstitányér 1635-ben. Jelen volt az 1646-ban megtartott szatmári nemzeti gyűlésen mint pocsaji lelkész. 1649-ben hunyt el. Emödi András: *i. m.* 68.; Debreceni Ember Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*. Sárospatak 2009, 464.

esperesi vizitáción. Eszerint Debreczeni Gergelyhez csatlakozott Sajókeresztúri Márton székelyhídi,²² Debreceni János érsemjéni²³ és Cégényi Jakab nagykágyai²⁴ lelkész. A levéltári iratok nagy része elpusztult Nagyvárad török elestekor és a Rákóczi-szabadságharc során, így ezzel a korai bejegyzéssel sikerült új adatokkal bővíteni az érmelléki lelkésznévsort. Fráter Pál feleségével közösen egy belül aranyozott ezüstpoharat adományozott az egyházközségnek, Fráter Istvánnal közösen pedig a Nagyhegyen levő szőlőt.²⁵

A könyvet Debreczeni Gergely fia, Debreczeni Péter²⁶ örökölte, aki 1656-ban Tofeus Mihálynak ajándékozta azt az akkori szolgálati helyén, Bihardiószegen. Teleki József (1675–1732) adományaként került a Nagyenyedi Református Kollégium könyvtárába. Halála után felesége, Árva Bethlen Kata adta át férje könyvtárát az enyedi kollégiumnak 1739 táján. A könyvtárát a Theca Thelekiana név alatt vették nyilvántartásba.²⁷ A kötet magán viseli a könyvtárrendezések nyomát. A Teleki Tékán belül kétszer cserélt helyet, majd átkerült a D jelzetű tékába, megszüntetve az eredeti, különálló elrendezést. Gyaníthatólag 1849 után egy B jelzetű könyvespolcra került át. Azt sajnos nem tudjuk, mikor szüntették meg a Theca Thelekianát. 1849-ben a könyvtár szinte teljes egészében megsemmi-

---

²² 1596. március 19-én vagy 1609-ben iratkozott be a debreceni kollégiumba. 1646-ban részt vett a szatmárnémeti zsinaton mint micskei lekipásztor. Debreceni Ember Pál: *i. m.* 299.; Szabadi István (szerk.): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában I.* Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen 2013, 226., 233.

²³ 1613-ban iratkozott be a debreceni kollégiumba. Az érsemjéni egyházközség korai iratai elégték. A legkorábbi adat szerint 1644-ben Török Márton ajándékozott egy kannát az egyházközségnek. Így megtudhattuk ki volt a lelkész 1633-ban Érsemjénben. Szabadi István: *i. m.* 237.; Emödi András: *i. m.* 250.

²⁴ 1608. április 15-én írta alá a debreceni kollégium matriculáját. 1619. november 10-én a csengeri közzsinaton ordinálták. A nagykágyai lelkésznévsor nem ismeretes. Borovszky Samu: Tiszántúli ev. ref. papok 1597–1679. In: *Történelmi Tár* 1898, 627.; Szabadi István: *i. m.* 233.

²⁵ Emödi András: *i. m.* 128.

²⁶ Debrecenben született 1608-ban. 1627. augusztus 17-én iratkozott be a felsőbb osztályokba Debrecenben, ahol contrascriba és 1634-től senior volt. Nagyszőlősen volt rektor. 1636. május 14-én a leideni, míg 1638. június 12-án a franekeri egyetemre iratkozott be. 1647–1650 Munkácson volt lelkész. Ő lehetett 1666-ban Alsómisztótfaluban és 1671-ben Técsőn a lekipásztor. 1671-ben hunyt el. Munkája: *Tizenkét idvösseges elmelkedesnek...* (RMNY 1577) Zoványi Jenő: *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon.* Ladányi Sándor (szerk.), kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1977. <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=594> (Megnyitva: 2018. 04. 01.)

²⁷ Nagy Géza: *A Bethlen-Kollégium tudományos gyűjteményeinek története.* Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R-T., Kolozsvár 1947, 10.

sült. Mintegy 500 kötet vészelte át az eseményeket, és került vissza a könyvtár állományába. 1850 és 1884 közötti ideiglenes helyén használhatták a „B. III. 16.” raktári jelölést. A könyvtár 1885-ben került jelenlegi helyére, a Bethlen Gábor Kollégium keleti szárnyának első emeletére. Ekkor került a Th(eológiai könyvtár) 158 jelzet alá. Egy előző tanulmányomban már felvetettem azt az elméletet, mely szerint Tofeus Mihály könyvtárát halála után elárverezték és könyveinek egy részét a Teleki család vásárolhatta meg.²⁸ A dési ferences rendház könyvtárában nyolc kötet található Tofeus Mihály egykori könyvtárából, amelyek Teleki Károly adománya révén kerültek oda. A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár tizenkilenc kötete őrzi Tofeus Mihály possessor-bejegyzését, ebből tizenegy kötet pedig Teleki Sámuel könyvtárából származik. A Kolozsvári Református Kollégium könyvtárában nyolc kötet található Tofeus könyvtárából, amelyből három Teleki Sámuel tulajdonában is volt. Tofeus könyvtárát 1697-ben bocsáthatták árverésre. Könyvtárának egy részét megvásárolhatta Teleki Sándor (1679–1754), ami generációkon keresztül öröklődött a családon belül.

1750-ben még biztosan a Nagyeniedi Református Kollégium könyvtárában volt a brandenburgi fejedelem udvari papjának, Joachimus Menciliusnak a tanatológia kézikönyve,²⁹ amely elméleti és gyakorlati tudást kívánt biztosítani a halál és a haldoklás tudományában. A kötetet Szikszai Siderius István³⁰ vásárolta meg 3 forintért és 60 dénárért. Ezután került Tofeus tulajdonába. 1750-ben már a Nagyeniedi Református Kollégium bejegyzését olvashatjuk. Innen került a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtárába, amelyet jelenleg a Teleki–Bolyai Könyvtár őrizz. Tofeus jegyzetei nem szerepelnek a kötetben, így valószínűleg nem olvasta azt.

Tofeus Mihály kolligátumkötete számos új információval szolgált a 17. századi egyház- és művelődéstörténethez. Sikert két új művel gyarapítani Tofeus

---

²⁸ Gordán Edina: Tofeus Mihály könyvei (1629–1684) a dési ferences rendház könyvtárában. In: *Per Aspera ad Astra* V (2018/1).

²⁹ Mencilius, Joachim: *Thanatologia sive de morte tractatus theoreticus et practicus*. Johann Jacob Genath, Basilea 1632. (Jelzete: Teleki–Bolyai Könyvtár Bo-9219)

³⁰ 1608. március 14-én a wittenbergi egyetemre, míg 1609. április 24-én Keserői Dajka Jánossal együtt a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Megfordult a marburgi egyetemen is. Háromszor disputált David Pareusnál (RMK III. 1171, 5828, 6089). 1610. november 1-jén indult haza. 1612 és 1616 között Sárospatakon volt rektor. Szabó András: *i. m.* 252.; Heltai János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595 és 1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról, In: *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*. 1980, 331.

egykori könyvtárának jegyzékét. Az érmelléki lelkésznévsor szintén két új névvel gazdagodott. Képet kaphatunk a könyv útjáról a köttetéstől egészen napjainkig.

Melléklet

Jelzete: Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Th 158.

HEGESSIPUS: Egesippi historiography inter scriptores ecclesiasticos vetustissimi, de rebus a Iudaeoru(m) principibus in obsidione fortiter gestis, deq(ue) excidio Hierosolymorum, aliarumq(ue) civitatum adice(n)tium, libri V. ... (Interpr.: Ambrosius Mediolanensis) – Coloniam, excudebat Iaspar Gennepaeus, 1544.

2° - [5], LXVIII f.

VD16 H 1255 - BVB BV004396206

105. *Egesippi Historia in folio*³¹

Kötés: Négy duplabordára fűzött, fatáblás, vaknyomásos natúr bőrkötés két fémkapoccsal, sarokveretekkel. Német típusú reneszánsz kötés. A könyvtest metszése piros.

Poss.: Supralibros: M C P 1571

Ingenua Probitate sincera charitate praeclarus, generositate, nitidus, D(omi)n(us) Stephanus Orostoni indeclinatae mun(us) amicitiae suae, chari[at]is ergo pagens praesentis libris opulentissima donatione demonstravit Anno 1608 17 die Feb(ruarii) (címlap r.)

Ex libris Petri Susalyth Horvat de Keserü 1608 13 die Feb(ruarii) (címlap r.)

Generosus ac Egregius vir D(omi)nus Paulus Frater dono dedit hunc librum hystoriarum Belmezeini, mihi, Gregorio Debrecino, cum fungerer labore visitationis juxta offitium senioratus mei, cum viris R(everen)dis D(omi)no Martino S. Kereszturino Pastore Szekelyhidiensi: D(omi)no Johanne Debrecino Pastore Semieniensi: et D(omi)no Jacobo Czeghenio Pastore N. Kadgiensi: Anno 1633. circa festum D. Martini. (előtábla belső oldala)

P S H D K Anno 1608 (címlap r.)

Donu(m) Nobil. Viri D. Petri Debrecini Dioszeghini 1656. 22. Maji (címlap r.)

Mich(aelis) Tovfaei Per convitia et laudes (címlap r.)

Coll(e)g(ium) Enyed(iensis) N. (címlap r.)

---

³¹ Monok István: i. m. 91.

A N. Enyedi Ref. Tanoda Könyvtára (pecsét, címlap r.)

Bethlen-Főiskola könyvtára (pecsét, címlap r.)

Megj.: Tofeus Mihály latin nyelvű bejegyzéseivel az előzéklapokon és a lap-széleken.

B. III. 16. (előtábla belső oldala)

Th. Teleki Ord. 2. l. 43. (áthúzva, előzéklap v.)

Th. Teleki Ord. 3. l. 28. (előzéklap v.)

Th. D. I. 6. 14. (címlap r.)

(*Coll. 1.*) *EUSEBIUS* Caesariensis et alii: *Ecclesiasticae historiae* autores. Eusebij Pamphili Caesariae Palaestinae episcopi historiae ecclesiasticę lib. X. Vuolfgango Musculo interprete. Ruffini presbyteri Aquileieñ. historiae ecclesiasticae lib. II Eusebij Pamphili De uita Constantini lib. V. itidem à Musculo latini facti. Socratis Scholastici Constantinopolitani, eodem interprete lib. VII Theodoriti Episcopi Cyri, Ioachimo Camerario interprete. lib. V Hermij Sozomeni Salaminij, Musculo interprete. lib. IX. Theodori Lectoris collectaneorum ex historiae ecclesiastica lib. II eodem interprete. Euagrii Scholastici, eodem interprete lib. VI. – Basilaе, Froben, 1549.

[12], 806, [68] p.

VD16 E 4278 – BVB BV004244331

(*Coll. 2.*) [Biblia Lat.] Des Erasmi Roterodami in novum testamentum ab eodem tertio recognitum, annotationes item ab ipso recognitae, et auctario neutiq(ue) poenitendo locupletatae. – Basilaеam, apud inclytam Rauracorum, 1522.

VD16 E 3094 – BVB BV041210505

[8], 629 [=631], [2] p.

Tartalom

Lektori salutem! (Kolumbán József Vilmos, Gudor Kund Botond).....	5
A reformáció öröksége	
Rácz Emese: A reformáció 1717-es évfordulójára írt vitairatról	9
Benkő Tímea: Harmóniás éneklés a reformáció 300 éves emlékűnnepén Erdélyben	22
Gordán Edina: Tofeus Mihály (1624–1684) kolligátumkötete a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban	36
Ősz Sándor Előd: Szenci Molnár Albert könyvtárának ismert darabjai.....	45
Kolumbán Vilmos József: Az Endemann-per újabb kutatása	65
Kovács Sándor: Egy unitárius értelmiségi életpályája a 17. század fordulóján	84
Zsigmond Attila: Adatok Ikafalvi B. János élettörténetéhez.....	95
Bartha Zoltán: A felekezetváltás aránya a 18. századi erdélyi nemesség körében.....	116
Lukács Olga: Protestánsellenes intézkedések az önkényuralom évtizedében (1849–1860)	136
Bíbza Gábor: Nyomtatott káték a Kárpát-medencében (1538–1711)	147
Sógor Géza: Bullinger hatása Erdélyben diákokkal és lelkipásztorokkal való levelezése tükrében.....	153
Nagy Norbert Levente: Régi református egyházi énekek a népi emlékezetben	160
Geréb Miklós: A Fiú Isten problematikája Szász Domokos prédikációiban	176
Kurta József: Liturgikaoktatás a kolozsvári Református Theológiai Fakultáson (1895–1948).....	186
Berekméri Árpád Róbert: Esperesi vizitációk a Marosi Református Egyházmegyében az impériumváltástól 1927-ig	203
Jánosi Csongor: Romániai református elit a hatalom szolgálatában. Hírszerzés, pozitív befolyásolás, kapcsolatépítés a protestáns világszervezetek értekezletein az 1960-as években.....	219
Somogyi Alfréd: Sörös Béla emlékezete.....	246

Czinke Zsolt: A (cseh)szlovákiai magyar református sajtó története a két világháború között – különös tekintettel a Református Világszemle szerepére.....	254
Hermán M. János: Magyar protestáns menekültek pásztorolása a nyugat-európai államokban 1944-től 1956-ig.....	266
Hermán M. János: Hatvan éve alakult a Nyugat-európai Magyar Református Lelkigondozói Szolgálat (1957–2017)	281
Az erdélyi reformáció a misszió és felekezetközi kapcsolatok tükrében Európa és Erdély	
Gudor K. Botond: Az erdélyi római katolikus káptalan feloszlása és az erdélyi reformáció kezdete: a Gyulafehérvári Református Egyházmegye kialakulása	293
Ana Dumitran: A misszió és prozelitizmus között, a protestantizmus sikerei az erdélyi románok körében és ennek lecsapódása a román történetírásban	307
Verók Attila: Erdély mint hallei protestáns missziós terület a 18. században.....	311
Kolumbán Vilmos József: Etnikumok és konfessziók együttélése a Nagysajói Káptalanban	324
Bálint Emese: Az alvinci hutteriták innovációs stratégiái a vallási üldözések korában	338
Gróf László: Uri János, Nagykőrös szülötte – Oxford halhatatlan tudósa (1724–1796)	354
Feiszt György: Református jelképek a magyar heraldikában a Vas megyei református eklézsiák pecsétlenyomatainak példáján.....	370
Fopkje Ruchama van de Beek: Egyházi kapcsolatok Erdély és Hollandia között holland protestáns szempontból: misszió, ökumené vagy prozelitizmus?	379
Szabó Emília: Felekezetiiség és tudósság. Buczy Emil levelezése Kazinczyval.....	388
Könyv, oktatás és reformáció. A protestáns oktatás századai	
Monok István: Protestáns iskolai könyvtárak tematikus összetételének változásai a reformáció első századában.....	411

Buzogány Dezső: „Kertész az egyház veteményeskertjében” A 16. századi szász iskolarendszer mint analógia a magyar számára	427
Sipos Gábor: Angol könyvek a kolozsvári református kollégium könyvtárában a 17. század második felében.....	438
Verók Attila: Barcasági szász peregrinusok európai egyetemeken.....	445
Jan Andrea Bernhard: Ábécédária (ábécéskönyvek) és olvasókönyvek a humanizmustól a reformációig. Az ábécéskönyvek jelentősége a reformátori gondolkodásmód elterjesztésében a 16. századi Európában.....	457
Gudor K. Botond: A nagyenyedi kollégium nemzetközi kapcsolatai a 17–18. században: az újkori református lelkészképzés kihívásai.....	468
Rácz Emese: Tankönyvek a nagyenyedi kollégiumban a 18. század közepén.....	495
Gordán Edina: Teleki Miklós (1704–1746) és Teleki László (1710–1778) ismeretlen könyvjegyzékei	520
Hegyi Ádám: Tárgykultúra vagy könyvkultúra? Református könyves műveltség a Magyar Királyság délkeleti területén a 18. század második felében	544
Szabó Emília: Szépirodalmi kísérletek a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumban a zsebkönyvek korában, a nagyenyedi <i>Virágkosár</i>	561
Kovács Kálmán Árpád: A belmisszió hitéleti és társadalomszervezési kihívásai Erdélyben (1895–1907)	586
Orosz István: Kálvin János és a kamatszedés szabadsága.....	604
Tódor Imre: A felekezeti és a nem felekezeti középiskolát választó tanulók jellemzőinek vizsgálata Hargita megyében	616